

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده الهیات و علوم اسلامی

گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان پایان نامه:

نقش زمان و مکان در استنباط احکام

و شناخت موضوعات

دانشجو:

هادی موافق سدهی

استاد راهنما:

دکتر حسین علی قاسم زاده

استاد مشاور:

دکتر علی علی آبادی

فروردین ۱۳۸۹

تصویب نامه

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فقه و مبانی حقوق تحت عنوان:

" نقش زمان و مکان در استنباط احکام و شناخت موضوعات "

تاریخ و روز دفاع: ۸۹/۴/۳۰ چهارشنبه ساعت: ۱۰:۰۰-۸:۳۰

نمره: ۱۸/۵ هجده و نیم درجه ارزشیابی: عالی

اعضاء هیأت داوران:

ردیف	سمت	نام و نام خانوادگی	مرتبه علمی	امضاء
۱	استاد راهنما	دکتر حسینعلی قاسم زاده		
۲	استاد مشاور	دکتر علی علی آبادی	دستیار	
۳	استاد مشاور			
۴	استاد داور	دکتر مومنی		
۵	استاد داور	دکتر لطفی	دانشیار	
۶	نماینده تحصیلات تکمیلی	دکتر شیبانی		

کلیه حقوق اعم از چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس

و ... از نتایج این طرح تحقیقاتی برای دانشگاه پیام نور

محفوظ است.

نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تقدیم به

روح بزرگوار پدرم

تقدیم به

مادر

همسر

و فرزندانم

تشکر و قدردانی

در این پژوهش، مدیون محبت‌های عزیزانی هستم که نهایت سپاس خود را به آنها تقدیم می‌دارم. قبل از همه، از استاد گرانقدرم جناب آقای دکتر حسین علی قاسم‌زاده به عنوان استاد راهنما و از استاد بزرگوار جناب آقای دکتر علی‌آبادی به عنوان استاد مشاور، که با ابراز لطف و توجه ویژه‌ای که معطوف داشته‌اند قدردانی می‌نمایم.

همچنین از همه اساتیدی که با عنایت خاص خود بنده را در این تحقیق یاری نموده‌اند سپاسگزاری می‌شود.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
فصل اول: موضوع شناسی	۳
۱ - اهمیت و بیان مسئله	۴
۲ - سابقه و ضرورت تحقیق	۴
۳ - فرضیه‌ها	۵
۴ - اهداف	۵
۵ - کاربرد پژوهش	۵
۶ - روش تحقیق	۵
۷ - تعاریف	۶
الف - معانی زمان و مکان	۶
ب - عوامل تشکیل دهنده زمان و مکان	۱۰
ج - عوامل مؤثر در شناخت زمان و مکان	۱۱
فصل دوم: نقش زمان و مکان در شناخت موضوعات	۱۳
۱ - اقسام موضوع و بررسی نقش زمان و مکان بر آنها	۱۷

- الف - موضوعات مستنبطه (مخترعه) ۱۷
- ب - موضوعات عرفی ۱۸
- ج - موضوعات عبادی ۱۹
- د - موضوعات معاملات ۲۰
- ۲ - شیوه‌های نقش و تأثیر زمان و مکان بر موضوعات ۲۲
- الف - ایجاد تغییرات درونی در موضوع ۲۲
- ب - تأثیر تغییرات بیرونی بر موضوع ۲۳
- ج - موضوعات جدید، احکام جدید می‌طلبند ۲۴
- فصل سوم: نقش زمان و مکان در استنباط احکام** ۲۸
- ۱ - تقسیم بندی احکام شرعی ۲۹
- الف - احکام از آن جهت که مطابق واقع باشد و یا نباشد ۲۹
- ب - احکام از حیث تعلق آنها بر طبیعت موضوع ۲۹
- ج - احکام وضعی یا احکام تکلیفی ۳۱
- د - شرطیت یا عدم شرطیت قصد قربت در امتثال آن ۳۱
- ۲ - دیدگاهها در زمینه نقش زمان و مکان بر احکام ۳۲
- ۳ - شیوه‌های تأثیر زمان و مکان بر احکام ۳۸

الف - تبدیل حکم اولیه به حکم اولیه دیگر ۳۹

ب - تغییر حکم اولیه به حکم ثانویه ۳۹

ج - صدور حکم حکومتی ۴۰

د - توسعه و تضییق احکام ۴۱

فصل چهارم: مفاهیم قرآنی و نقش زمان و مکان در استنباط احکام و موضوعات ۴۴

نمونه اول: سوره احزاب، آیات ۶۰-۶۲ ..... ۴۵

نمونه دوم: سوره احزاب، آیات ۳۰ و ۳۱ ..... ۴۹

نمونه سوم: سوره حدید، آیات ۱۰ و ۱۱ ..... ۶۱

نمونه چهارم: سوره حشر، آیات ۶-۹ ..... ۶۸

فصل پنجم: نقش زمان و مکان در سیره معصومین و دیدگاه فقهاء ۷۵

۱ - سیره نظری و نحوه گفتار معصومین ۷۷

۲ - سیره عملی معصومین ۷۷

۳ - نقش زمان و مکان در فتاوی فقهاء ۷۸

الف - محمد شمس الدین (شهید اول) ۸۴

ب - محمدحسن نجفی (صاحب جواهر) ۸۷

ج - علامه کاشف الغطاء ۸۸

د- محقق اردبیلی ۹۰

ه- آیت الله العظمی بروجردی ۹۱

و- امام خمینی (ره) ۹۲

ز- علامه قرافی (صاحب الفروق) ۹۷

ح - شاطبی (صاحب الموافقات) ۹۸

ط - مصطفی زرقا ۹۸

ی - دکتر یوسف قرضاوی ۱۰۰

فصل ششم: فوائد نقش زمان و مکان بر استنباط احکام و شناخت موضوعات ۱۰۳

۱ - حل تعارض ظاهری موجود در سیره معصومین ۱۰۴

۲ - تسهیل در احکام حکومتی ۱۰۷

۳ - تسهیل در معیشت ۱۰۸

۴ - هماهنگ ساختن اسلام با نیازهای واقعی زمان ۱۰۹

۵ - رفع عسر و حرج ۱۱۰

۶ - بیان و پاسخ به دو شبهه ۱۱۱

نتیجه گیری ۱۱۲

منابع و مأخذ ۱۱۵

چکیده:

مسلم است که زمان و مکان نقش بسزایی در تحول اندیشه‌ها و اجتهاد فقها دارد. بر این اساس، فقه نمی‌تواند بدون بررسی زمان و مکان و شرایط آن‌دو، برای موضوعی به گونه‌ای کلی، حکم را بیان نماید؛ و باید اذعان داشت که فقاہت بدون توجه به زمان و مکان هیچ‌گاه نمی‌تواند در برابر مسائل گوناگون جامعه پاسخگو باشد و مشکلات را حل کند و اجتهاد را در همه ابعاد آن عینیت بخشد.

از این رو باید با سعی و کوشش، از محصور شدن آن در افق بسته جلوگیری کرد تا در افق‌های جدید نیز به موقع گسترش یابد، و با هماهنگ شدن با آوندهای زمان و مکان و رویدادهای نوظهور، آن مشکلات حل و خلاًها پر گردد و نارسایی‌ها از بین برود.

البته همگام نبودن فقه با رویدادهای عصر حاضر، از جوهر اصلی فقه ناشی نمی‌شود؛ بلکه ره‌آورد عوامل دیگری است. از جمله می‌توان به عدم توجه به تغییرات زمان و مکان نسبت به واقعیت‌های موجود نام برد که خود در بستر بی‌توجهی به امکانات و تغییر در اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پدید آمده است.

در این تحقیق که در قالب شش فصل ارائه می‌شود، با محدودیتهایی که از جهت منابع وجود دارد، به ضرورت نقش زمان و مکان در استنباط احکام و شناخت موضوعات جدید در عصر حاضر پرداخته شده؛ و دیدگاه‌های مختلف که ناشی از تلقی متفاوت از معانی زمان و مکان و شیوه‌های تأثیرگذار بر احکام می‌باشد مورد ارزیابی قرار گرفته، و به این نتیجه رسیده است که می‌توان هم مسلمان و پایبند به احکام اسلامی بود، و هم از دستاوردهای تمدن بشری بهره گرفت.

بهره‌مندی از آیات و روایات و نگاه به سیره معصومین و بیان دیدگاه علمای بزرگ شیعه و اهل سنت خصوصاً نظرات حضرت امام خمینی (ره) از دیگر ویژگی‌های مورد تأکید در این تحقیق است که به دنبال بیان هماهنگی بین اسلام با نیازهای واقعی زمان، سعی در تطبیق هرچه بیشتر احکام شرعی متناسب با تحولات عصر حاضر و پاسخگویی به شبهات دارد.

مقدمه:

رشد روزافزون وحیرت انگیز علوم و دانش بشری و تحولات ژرف و گسترده آن، همه عرصه‌های حیات انسان را دگرگون ساخته و تغییرات بنیادینی در زندگی وی پدید آورده است. به طور طبیعی، این تحولات و دگرگونی‌ها در جامعه انسانی، نیازهای جدید و سؤالات مهمی فراوی انسان امروز قرار می‌دهد.

پدیده‌ها و محیط اطراف انسان دستخوش دگرگونی زیادی شده و چیزهای بسیاری در اطرافش تغییر یافته است. اطلاعات و دانسته‌ها و ابزارها و وسایل مورد نیاز انسان رنگ تغییر به خود گرفته؛ ولی جوهر انسان به لحاظ عقل و غرایزی که دارد، همان انسان است. اصل شریعت نیز همین گونه ثابت است؛ زیرا دین پیامبر اسلام که آخرین پیامبر الهی است، از چنان ثبات و استمراری برخوردار است که هیچ‌گونه تغییر و تبدیلی در آن به وجود نخواهد آمد و سعادت و خوشبختی انسان نیز در گرو عمل و پیروی از این دستورات و احکام الهی است. اما در این مسیر، مشرب‌ها متعدد و دیدگاه‌ها در مورد شریعت متنوع‌اند. در اصول عبادات، اصول معاملات، اصول محرّمات یا اصول اخلاقیات تردیدی نیست و اختلافی در مورد آنها وجود ندارد؛ ولی فرعیات فراوانی وجود دارد که علما در آنها اختلاف نظر دارند.

اسباب و موجبات متعددی برای تغییر فتواها در عصر حاضر نسبت به آنچه پیشینیان فتوا داده‌اند، وجود دارد. دگرگونی زمان و مکان و نقش آن در استنباط احکام و ضرورت

شناخت موضوعات جدید در دنیای امروز، از مهمترین عناصر تأثیرگذار در اجتهاد هستند که مجتهد با بهره‌مندی از آنها می‌تواند پاسخگوی نیازهای عصر خود باشد.

نگاهی که می‌تواند بسترساز پاسخگویی به بسیاری از مسائل حکومتی و شبهات در عصر حاضر باشد و از رکود و ایستایی فقاقت در قالب سنت‌های راکد و بی‌روح جلوگیری نماید.

فصل اول :

موضوع شناسی

۱- اهمیت و بیان مسئله

تشریح اسلامی براساس مصالح و مفسد فردی و اجتماعی است که هماهنگ با گذشت زمان و مکان در تغییر است. دورنگری، جامعیت و انعطاف پذیری مطلوب که در اسلام وجود دارد ایجاب می‌کند تا تأثیر زمان و مکان در احکام لحاظ شود؛ زیرا دورنگری موجب می‌شود شرایط سالیان بعد و حرکت به سوی مکان‌های جدید در گستره احکام دیده شود.

پاسخگویی به نیازهای انسان در مکان‌ها و زمان‌های مختلف متفاوت است؛ لذا این تحقیق به دنبال نقش زمان و مکان و تأثیر آن در استنباط احکام و شناخت موضوعات می‌باشد.

مراد از زمان و مکان و مقصود از تأثیر آنها چیست؟ نحوه تأثیرگذاری زمان و مکان در موضوعات و احکام به چه شکلی است؟ تعارض ظاهری موجود بین سیره نظری و عملی معصومین و نقشی که زمان و مکان در این راستا دارند چگونه است؟ دیدگاه قرآن کریم و علمای بزرگ اسلامی برای تطبیق و نقش دو عنصر زمان و مکان برای پاسخگویی به نیازهای فردی و اجتماعی انسان در عصر حاضر چگونه است؟

۲- سابقه و ضرورت تحقیق

تأثیر زمان و مکان در تغییر موضوعات و استنباط احکام در گذشته از سوی فقهاء به صورت اجمال مطرح شده است. اما در زمان حاضر به واسطه تحول در روابط و مناسبات، فن‌آوری، مسائل مستحدثه از قبیل خرید و فروش اعضای بدن انسان، خرید و فروش خون، موضوع بیمه، قانون کار، محیط زیست،

مقررات راهنمایی و رانندگی، سفرهای هوایی و غیره که در صدر اسلام برای جامعه انسانی مطرح نبوده است، زمینه و بستری را برای صدور احکام جدید فراهم کرده است.

زمان و مکان می‌تواند فراتر از آنچه تاکنون مدنظر قرار گرفته است، در استنباط احکام و شناخت موضوعات جدید و پاسخگویی به نیازهای انسان در عصر حاضر، دو عنصر مهم و تأثیرگذار باشد. با چنین نگاهی به این موضوع، ضرورت نگارش این تحقیق روشن می‌شود.

۳- فرضیه‌ها

الف - بسیاری از تعارضات موجود بین سیره نظری و عملی معصومین، به واسطه تفاوت شرایط زمانی و مکانی قابل حل است.

ب - تغییرپذیری موضوعات نمی‌تواند خدشه‌ای بر جاودانگی احکام اسلام وارد کند.

۴- اهداف

الف - بیان هماهنگی اسلام با نیازهای واقعی زمان

ب - تسهیل در تطبیق احکام شرعی با تحولات امروزی

۵- کاربرد پژوهش

این تحقیق می‌تواند پاسخگوی بسیاری از شبهات در حوزه نظر و ارائه طریق برای بسیاری از مشکلات روزمره انسان در عصر متحول امروزی باشد. مؤسسات آموزشی و پژوهشی، دستگاههای اجرایی و حکومتی می‌توانند از نتیجه این پایان نامه استفاده نمایند.

۶- روش تحقیق

روش انجام این تحقیق، توصیفی است و پس از تبیین مسئله، به کالبد شکافی اثرگذاری دو عنصر

زمان و مکان در استنباط احکام و شناخت موضوعات می پردازد؛ در این راستا، دلائل قرآنی و روایی و دیدگاههای علمای بزرگ اسلامی مد نظر قرار گرفته است. و روش و ابزار گردآوری اطلاعات شامل منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی می باشد.

۷- تعاریف

با توجه به اهمیت زمان و مکان در استنباط احکام و شناخت موضوعات و محوریت آن در ارائه این تحقیق، ابتدا به معانی زمان و مکان و عوامل تشکیل دهنده و مؤثر در آن دو اشاره می شود تا جایگاه بحث از منظر فقهی بیشتر آشکار گردد.

الف - معانی زمان و مکان

زمان و مکان در هر علمی تعریف مخصوص به خود را دارد و باید در همان علم لحاظ شود.

زمان و مکان در لغت

زمان به معنی وقت است؛ چه کوتاه باشد چه بلند. و مکان به معنای موضع و محل است.^۱

تعریف علمی زمان و مکان

زمان عبارت است از مقدار حرکت وضعی و انتقالی زمین که به صورت ساعت جهانی (بین المللی) بر اساس خط نصف النهار گرینویچ سنجیده می شود. هر چند هر کشوری می تواند زمان خاص خود را داشته باشد.

مکان به معنای مختصات یک شیء است که گاهی به عنوان مختصات جغرافیایی روی کره زمین مشخص می شود و بر اساس طول و عرض جغرافیایی زمین سنجیده می گردد.

---

۱ - لویس معلوف، المنجد فی الاعلام، قم، انتشارات دارالعلم، ۱۳۸۵، (الزمان: الوقت طویلا کان اوقیصرا).

تعریف فلسفی زمان و مکان

بیشتر فلاسفه، زمان را امری واقعی می‌دانند که عبارت‌است از مقدار حرکت؛ اما برخی از فلاسفه قدیم یونان (مثلاً زنون) حرکت را امری موهوم دانسته‌اند.^۱

برخی از دانشمندان اسلامی نوشته‌اند: "الزَّمانُ موجودٌ و ماهیتُهُ أَنَّهُ مقدارٌ متصلٌ غیرُ قارٍ عارضٌ للحركة"^۲ یعنی زمان موجود است و ماهیتش عبارت است از اندازه به هم پیوسته و غیر ثابتی که بر حرکت عارض می‌شود. و در جای دیگر بیان می‌دارد "المكان هو الذي يصح ان ينقل الجسم عنه واليه."^۳ یعنی مکان چیزی است که جسم از آن یا به سوی آن می‌رود.

با توجه به تعاریف فوق، شکی نیست که زمان و مکان مورد بحث ما، زمان و مکان به معنای علمی یا فلسفی آن نیست. زیرا زمان و مکان به این معنی، از امور تکوینی بوده و خارج از حیطه انسان است و نمی‌تواند تأثیری در فتوا و استنباط احکام داشته باشد.

زمان و مکان عرفی

در نظر مردم، زمان همان وقت است که با واحد ساعت و دقیقه و ثانیه اندازه‌گیری می‌شود. و این همان مقدار حرکت زمین است که در هر کشور به نوع خاصی زمان بندی می‌شود و سال و ماه (شمسی، قمری، میلادی...) را به وجود می‌آورد. و مکان عبارت است از موقعیت قرار گرفتن هر چیز در محل خود؛ لذا مکان شهرها و روستاها را بر اساس تقسیمات طبیعی جغرافیای قاره‌ها و دریاها قرار می‌دهند و در روی نقشه‌ها جایگاه آنها را مشخص می‌کنند. این معنا از زمان و مکان نیز مورد بحث نیست.

۱ - فردریک کاپلستون، تاریخ فلسفه یونان و روم، ترجمه دکتر مجتبی، تهران، انتشارات سروش، چاپ دوم، ج ۱، ص ۶۸.

۲ - محمد حسین علامه طباطبائی (ره)، نه‌ایة الحکمة، چاپخانه سپهر، ۱۳۶۷ش، ج ۲، ص ۱۴۹.

۳ - همان کتاب، ج ۱، ص ۲۷۳.

به معنای مقتضیات زمان و مکان

مرتضی مطهری تأثیر زمان و مکان در احکام را پذیرفته‌اند و آن را با عنوان مقتضیات زمان و مکان مطرح کرده‌اند و سپس سه معنا برای آن متصور شده و به بررسی هر کدام پرداخته‌اند^۱:

۱- مقتضیات زمان بدین معناست که در هر زمان پدیده‌هایی به وجود آمده است که باید از آنها تبعیت کرد؛ پدیده‌های هر قرن مستلزم آن است که خود را با آن تطبیق دهیم.

۲- مقتضیات زمان به معنای تقاضای مردم هر زمان و پسند آنان است؛ و در هر زمان، ذوق و سلیقه مردم متفاوت است؛ مثل مد لباس و کفش و غیره. پس ببینیم اکثریت چه می‌گویند و تابع آنها شویم.

۳- مقتضیات زمان به معنای این است که احتیاجات واقعی در طول زمان تغییر می‌کند و هر نوع احتیاجی که بشر دارد اقتضای متناسب با آن را تقاضا می‌کند. ابزار و وسایل تکامل می‌یابد و در هر عصر فرق می‌کند. احتیاج به مسکن، کشاورزی، خیاطی، حمل و نقل، آموختن، وسایل فنی و غیره که انسان اجباراً باید به دنبال آنها برود... و اسلام جلوی احتیاجات واقعی را نمی‌گیرد؛ بلکه جلوی هوس را می‌گیرد. جلوی فیلم خوب را نمی‌گیرد بلکه جلوی فیلمهای فاسد را می‌گیرد.

سپس ایشان دو معنای اول و دوم را رد می‌کنند و معنای سوم را می‌پذیرند.^۲

زمان و مکان به معنای مجموعه شرایط حاصل از روابط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی

یعنی شرایطی که از مجموع وقایع تاریخی و طبیعی تحت تأثیر روابط سیاسی (داخلی و خارجی) و اجتماعی و اقتصادی حاصل می‌شود و بر تفکر انسان و استنباط احکام فقهی تأثیر می‌گذارد. این معنا از زمان و مکان شامل شرایط حاصل از پیشرفت علوم دینی (درون حوزوی)، انسانی و تجربی می‌شود؛

۱ - مرتضی مطهری، اسلام و مقتضیات زمان، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۶، ج ۲، صص ۱۸۴ و ۱۸۵.

۲ - همان کتاب، صص ۱۹۳ و ۱۹۴.

همان گونه که شامل رشد فکر بشری و پیشرفت عمومی فرهنگ جهانی، تغییرات دیدگاهها، اعمال، رفتار و عادات انسان می‌شود. و این همان معنایی است که مراد حضرت امام خمینی (ره) بوده و بر موضوعات، احکام و استنباط آنها تأثیر می‌گذارد. برای مثال می‌توان به این قسمت از سخنان ایشان اشاره نمود:

"زمان و مکان دو عنصر تعیین کننده در اجتهادند... بدان معنا که با شناخت دقیق روابط اقتصادی و اجتماعی و سیاسی، همان موضوع اول که از نظر ظاهر با قدیم فرقی نکرده است، واقعاً موضوع جدیدی شده است و قهراً حکم جدیدی می‌طلبد. مجتهد باید به مسائل زمان خود احاطه داشته باشد."^۱ وی در جایی دیگر می‌افزاید:

"مهم شناخت درست حکومت و جامعه است که بر اساس آن نظام اسلامی بتواند به نفع مسلمانان برنامه ریزی کند که وحدت رویه و عمل ضروری است و همین جاست که اجتهاد مصطلح در حوزه‌ها کافی نیست"^۲. و در همین جاست که ایشان گاهی از تغییر موضوعات فقهی و گاهی از توسعه و تضییق آنها سخن می‌گویند.

دو مفهوم از زمان و مکان؛ یعنی زمان و مکان به معنای "پسند مردم و تبعیت از پدیده‌های زمان" که شهید مطهری آن دو را نپذیرفته است، مورد پذیرش ما هم نیست. هر چند این بحث بیشتر در رابطه با نوع تأثیر گذاری است که استاد مطرح کردند (یعنی تبعیت از سلیقه مردم یا پدیده‌های زمان). بهترین معنا و کاملترین آنها، همان معنای اخیر است که با ظاهر کلام حضرت امام (ره) سازگارتر است. و همین زمان و مکان است که گاهی بر مصادیق و موضوعات و احکام فقهی تأثیر می‌گذارد و آنها را در معرض تغییر قرار می‌دهد. اما لزوماً به معنای ناشی شدن همه تغییرات به واسطه زمان و مکان نخواهد بود و

۱ - صحیفه نور، انتشارات سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۶۹، ج ۲۱، ص ۹۸.

۲ - همان کتاب، ص ۴۷.